

УДК 343.3

Єгор Шмерецький,здобувач кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПРЕВЕНТИВНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ ЗГВАЛТУВАННЯМ

Стаття присвячена аналізу превентивних заходів соціального та психологічного характеру в процесі протидії згвалтуванням. Автор стверджує, що проблема неефективності протидії насильницькій злочинності в сучасній Україні полягає насамперед у відсутності фактичної реалізації її чіткої програми системи профілактики. Зазначена програма повинна базуватися на інтеграції вітчизняного та зарубіжного досвіду профілактичної діяльності. Грунтуючись на порівневій будові реалізації соціально-превентивних і психологічних заходів, автор формулює загальні та спеціальні рекомендації протидії згвалтуванням у сучасних умовах.

Ключові слова: превенція, профілактичні заходи, протидія згвалтуванням, загальна профілактика, індивідуальна профілактика.

Постановка проблеми. У теперішній час у життєдіяльності нашого суспільства можна визначити декілька тенденцій, що визначають необхідність активізації протидії сексуальному насильству. З одного боку, ускладнюється криміногенна обстановка, більш частими й повсякденними стають вияви девіантної поведінки, а насильство набуває все більш жорстоких форм. З іншого – з розвитком суспільства зростає потреба кожної людини в повазі до приватного життя, особистої свободи та безпеки, що зумовлює необхідність ефективного реагування на злочини проти особистості.

Окрім того, з часом знімаються табу на обговорення сексуальних тем, а нові можливості наукового, соціального й культурного обміну із зарубіжними науковцями та соціальними працівниками дають змогу порівнювати ситуації в різних країнах і використовувати накопичений у цій сфері досвід. Як наслідок, змінюються соціальні установки щодо згвалтування, а рівень захисту жінок і дітей усе більше стає показником розвиненості культури суспільства.

Мета статті – проаналізувати превентивні заходи соціального та психологічного характеру в процесі протидії згвалтуванням.

Виклад основного матеріалу. Ми поділяємо думку багатьох авторів, що проблема неефективності протидії насильницькій злочинності в сучасній Україні полягає насамперед у відсутності фактичної реалізації та чіткої програми системи профілактики. Така система повинна будуватися порівнево й полягати передусім у загальносоціальній і загальнокримінологічній профілактиці [1, с. 12]. Загалом призначенням таких заходів є не безпосередній вплив на злочинність, а вирішення певних проблем суспільного життя (наприклад, забезпечення належного соціального захисту і створення умов для повноцінної соціалізації особистості, необхідного рівня виховання та навчання громадян) [2, с. 19]. Під час їх вирішення створюються умови, що ліквідують або мінімізують саму

можливість учинення тих чи інших протиправних діянь. Мусимо констатувати, що сьогодні державні інституції, правоохоронна система, соціальні служби та громадськість зорієнтовані на реагування на насильницьку злочинність, а не на запобігання їй.

Друга ланка системи протидії насильницькій злочинності має бути представлена первинною індивідуальною профілактикою [3, с. 119], тобто необхідне переорієнтування зусиль вищевказаних суб'єктів із вторинної і третинної профілактики на раннє виявлення осіб, схильних до насильства, та здійснення відповідної корекційної роботи з ними. Це вимагає реального переходу функцій запобігання насильницькій злочинності від правоохоронних органів до інших державних, громадських структур і закладів, що здійснюють соціальне обслуговування, захист прав і законних інтересів громадян [4, с. 176].

Не менш значущим ми вважаємо формування адекватних вимогам сьогодення орієнтирів стосовно освіти. Її престиж у певних колах суспільства є досить низьким, оскільки в реальному житті відсутній належний зв'язок між освітою людини, характером її праці та матеріальним добробутом. Проведене нами вивчення матеріалів кримінальних справ засвідчує, що однією з умов учинення насильницьких сексуальних злочинів є неорганізованість дозвілля і складна сімейна ситуація, що вплинула на деструктивний розвиток особистості. Незаповненість і неструктурованість вільного часу спонукає підлітків до «життя на вулиці» та включення в стихійні вуличні групи з асоціальною спрямованістю.

Третім складником профілактики, на нашу думку, повинна стати просвітницька робота серед населення, особливо щодо осіб із високим рівнем віктимності стосовно кримінального насильства, і ресоціалізація жертв злочинів, причому таку роботу варто здійснювати диференційовано, в тому числі з виокремленням категорій потенційних і реальних жертв сексуального насильства.

Важливою ланкою в аспекті індивідуальної профілактики та запобігання насильницькій злочинності повинні стати соціальні служби. Згідно з Наказом Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту «Про затвердження Порядку здійснення соціального супроводу сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 25.04.2008 № 1795, соціальний супровід надається (п. 1.2 р. 1) «молодим особам, які перебували у виховних, виправних колоніях, слідчих ізоляторах та повернулися з них або були засуджені до покарань без позбавлення волі, відбували альтернативні види покарань».

Соціальний супровід є формою соціальної підтримки й передбачає надання конкретній особі чи сім'ї комплексу соціальних послуг. Мета соціального супроводу – подолання життєвих труднощів, мінімізація негативних наслідків чи навіть повне розв'язання проблем сім'ї або особи. Соціальний супровід передбачає здійснення соціальної допомоги, надання соціальних послуг і соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості й характеру самих проблем; соціальне виховання, що включає створення умов і вживання заходів, спрямованих на оволодіння та засвоєння загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; психологічну, соціальну та юридичну підтримку.

У процесі здійснення соціального супроводу Центри повинні надавати, серед інших, і *психологічні послуги*, що полягають у психологічній діагностиці, спрямованій на виявлення соціально-психологічних характеристик особистості; консультуванні з питань психологічного здоров'я й поліпшення взаємин із навколишніми; обговоренні проблем і наданні порад із розв'язання соціальних і психологічних проблем; навчанні долати труднощі та конфлікти з оточенням без застосування фізичної й вербальної агресії; сприянні в запобіганні виникненню непорозуміння і конфліктів між членами сім'ї; організації та координації діяльності психотерапевтичних груп і груп взаємодопомоги; здійсненні психологічної корекції та психологічної реабілітації.

Оскільки натепер у доступній нам літературі ми не знайшли інформації про позитивні або негативні результати впровадження цієї програми, нижче спробуємо надати власні пропозиції щодо соціально-психологічного супроводження осіб із антисуспільною насильницькою спрямованістю, що є одним із аспектів безпосередньої реалізації Програми.

На нашу думку, таке супроводження має ґрунтуватися насамперед на принципі детермінізму. Згідно з концепцією С.Л. Рубінштейна [5, с. 139–140], «зовнішнє переломлюється через внутрішнє», тобто все розмаїття поведінки людини зумовлюється впливом середовища, в якому діє суб'єкт. На її доповнення О.М. Леонтьєв вважає, що «внутрішнє (суб'єкт) діє через зовнішнє і цим самим себе змінює» [6, с. 109]. Остання теза повною мірою відповідає положенням гуманістичного підходу (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.).

Видається, що діяльність соціальних служб в Україні нині ще далека від європейських зразків через недостатнє фінансування й відсутність кваліфікованих фахівців, а також певну політизованість. Соціальний складник профілактичної діяльності повинен узагалі бути поза межами політики та забезпечуватися силами громадських організацій і фондів із залученням міжнародних донорських і благодійних організацій, що дасть змогу досягнути належного рівня якості надання соціальної допомоги, а не лише її декларування.

У межах третього складника профілактики – просвітницької роботи серед населення, особливо осіб із високим рівнем віктимності стосовно кримінального насильства, а також ресоціалізації жертв злочинів, важливим є забезпечення належного рівня фахової професійно-психологічної готовності працівників, відповідальних за її здійснення. У своїй діяльності вони повинні ґрунтуватися на принципі комплексності, що запобігає односторонності у вивченні загальних соціально-психологічних особливостей поведінки профілактованих осіб, дає можливість формування співпереживання як прийняття почуттів, які переживає інша людина так, ніби вони є нашими власними.

Тому важливим завданням фахівців, котрі працюють із цими категоріями осіб, є пробудження та підтримання інтересу до іншої людини, формування сенситивності стосовно неї. Виявлення рівня емпатійних тенденцій визначає здатність фахівця до співпереживання шляхом установаження ординального виміру показників, тобто їх ранжирування за ступенем вияву певних ознак. Отримані науковцями дані можуть також засвідчити необхідність гуманістичної спрямованості особистості, що передбачає відсутність догматизму, деспотизму, наявність позитивної ідеї як орієнтиру розвитку.

Це тим більш важливо, оскільки зґвалтування є особливо небезпечним злочином, що спричиняє тяжкі психічні травми. Зокрема, у 80% випадків жертви тривалий час мають серйозні проблеми зі здоров'ям; вони в 13 разів частіше, ніж потерпілі від інших злочинів, звертаються до суїциду. Після введення Американською психіатричною асоціацією діагностичного і статистичного тесту (DSM) встановлено, що жертви сексуального насильства переживають таке самі потрясіння, як і люди, які постраждали від землетрусу, автокатастрофи, одержали травми внаслідок бойових дій, тобто в них розвивається посттравматичний стресовий розлад [7; 8].

За даними ВООЗ, у світі як мінімум одна з п'яти жінок стає жертвою зґвалтування впродовж життя, причому статистика зґвалтувань у різних країнах суттєво різниться. Так, на 100 тис. жінок у США припадає 36 зґвалтувань на рік, у Туреччині – 14, в Японії – 12, в Англії – 3, Норвегії – 1. В Україні, за даними Міністерства внутрішніх справ, щорічно реєструється близько 8 тис. зґвалтувань, що становить 11 злочинів на 100 тис. жінок. Це дає змогу говорити про значну варіативність щодо регуляції сексуальної поведінки в різних культурах і стосовно різних соціальних інститутів.

Вельми актуальними тут є слова англійського політолога Г. Ньютона: «Основна сутність насильства полягає в тому, що завдяки його впливу людину змушують поводитися не так, як би вона того хотіла. Насильство може бути спрямоване проти психічного чи морального здоров'я людини, її майна й життєвих інтересів. Подібне насильство, що має латентний характер, становить таку саму небезпеку, як і пряме фізичне» [9, р. 82].

На нашу думку, система заходів загальносоціального запобігання згвалтуванням повинна передбачати таке:

- наявність у програмах соціально-економічного розвитку регіонів (областей, районів) позицій щодо запобігання безробіттю, диференційованого підходу до надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям і таким, які тимчасово опинилися в скрутному становищі та з об'єктивних причин не можуть вийти з кризи власними силами (втрата годувальника, вимушений переїзд тощо);

- виявлення і працевлаштування неповнолітніх і молоді, які не працюють і не навчаються;
- активізацію правового навчання й виховання серед осіб «групи ризику» (як потенційних правопорушників, так і жертв) стосовно насильницької злочинності із залученням до цієї роботи не лише працівників поліції, а й адвокатури та прокуратури, суду, інших правоохоронних органів;

- створення центрів із профілактики насильства в сім'ї та надання допомоги постраждалим від насильства.

Щодо спеціальної профілактики згвалтувань, то вона повинна бути представлена комплексом заходів, безпосередньо спрямованих на ліквідацію чи мінімізацію виявів цього різновиду делінквентної поведінки. Об'єктами профілактичного впливу тут, на нашу думку, є криміногенні чинники, що детермінують формування в осіб агресивної насильницької спрямованості, та криміногенні ситуації, що зумовлюють учинення згвалтувань. Інша група заходів профілактики зорієнтована саме на недопущення згвалтувань (запобігання вчиненню злочинів).

Спеціальне та загальне запобігання згвалтуванням являє собою своєрідну систему: спеціальне базується на загальному, використовує профілактичний потенціал суспільного розвитку загалом і доповнює й конкретизує його. При цьому найбільш важлива роль у здійсненні запобіжних заходів повинна належати, як нам видається, кримінальній поліції у справах дітей (ювенальній поліції), адже саме профілактика правопорушень дітей є основою профілактики насильницьких злочинів.

Видається, що, нарешті, настав час відновити як основну профілактичну функцію ювенальної поліції, оскільки впродовж тривалого часу основний акцент у діяльності кримінальної поліції у справах дітей робиться на недопущенні вчинення злочинів дітьми та їх розкритті, а не на запобіганні їм (рання профілактика). Відповідно, йдеться про здійснення профілактичного впливу, починаючи з етапу виникнення в підлітка антисуспільної спрямованості.

Вирішення цього складного завдання полегшується тим, що формування девіацій насильницького характеру, як правило, має груповий характер і досить подовжене в часі, починаючи з деформації процесу соціалізації в сімейному оточенні та «вуличного виховання» в контексті вирішення особистісних проблем за допомогою агресії й насильства. Важливим інструментом профілактики за таких умов стає співпраця та обмін інформацією між підрозділами кримінальної поліції у справах дітей і дільничними офіцерами поліції, адже своєчасне й невідкладне реагування суб'єктів профілактики на цьому етапі здатне схилити особу до добровільної відмови від учинення злочину та формування соціальних навичок медіації без застосування фізичної агресії.

Також запобіжні заходи щодо згвалтувань реалізуються іншими підрозділами кримінальної поліції, зокрема карним розшуком, які використовують переважно превентивні можливості закону й насамперед забезпечують невідворотність покарання за вже вчинені кримінально-карані діяння.

Надалі профілактична функція виявляється у сфері кримінального судочинства: застосування каральних санкцій закону для того, щоб кожний, хто вчинив злочин, зокрема згвалтування, був підданий справедливому покаранню і невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності (принцип невідворотності покарання за вчинений злочин).

Наступна ланка профілактики згвалтувань полягає в забезпеченні працівниками установ виконання покарань ресоціалізації та психокорекції осіб, які відбувають покарання за вчинений злочин. Окрім індивідуальної зорієнтованості цих заходів, такий підхід позитивно впливає на рівень правосвідомості громадян і стан правопорядку в суспільстві загалом.

Утім варто зазначити, що система кримінального судочинства та виконання покарань здатна реалізувати профілактику згвалтувань лише частково: вони спрямовані на унеможливлення вчинення особою нових злочинів, а не на ліквідацію комплексу об'єктивних чинників, що призвели до такого варіанта формування особистості з антисуспільною спрямованістю. Тому загальна та спеціальна профілактика, безпосередньо спрямована на виявлення й мінімізацію детермінант злочинів, підвищує ефективність досудового слідства та судового розгляду кримінальних справ і за своєю сутністю є її передумовою й логічним завершенням.

Виходячи з конкретних завдань, що виникають на різних стадіях кримінального судочинства, ми виділяємо такі напрями спеціальної профілактики згвалтувань: запобігання злочинам, що готуються, і припинення тих, що вже вчинені; виявлення під час розгляду кримінальної справи причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх ліквідації; запобігання рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів і здійснюється різними підрозділами правоохоронних органів, що повинні координувати свою профілактичну

роботу за кожним кримінальним провадженням, порушеним за фактом учинення зґвалтування.

У контексті профілактики зґвалтувань важливим є використання світового досвіду. Так, не обмежуючись вивченням чинників і форм вияву агресивної поведінки, фахівці США особливу увагу приділяють психопрофілактичним і психокорекційним методам і програмам. Одним із найбільш відомих проєктів у цій сфері є програма АСТ (Adults and Children Together – Against Violence; «Дорослі і діти разом – проти насильства»), яка фінансується та реалізується державними структурами і громадськими організаціями, благодійними фондами. Від початку реалізації проєкту АСТ у 2000 р. за такими програмами пройшли підготовку декілька тисяч осіб.

Програма розрахована на батьків, які виховують дітей віком до 8 років. Основною її метою є формування в батьків знань і вмінь, завдяки яким вони можуть навчити дітей ненасильницьких методів розв'язання конфліктів, подолання фрустрації, гніву агресії й аутоагресії. Вона досягається за рахунок проведення відповідних інформаційних кампаній через засоби масової інформації (тематичні теле- й радіопрограми, видання науково-популярної та науково-методичної літератури), а також проведення тренінгових програм безпосередньо з батьками, вихователями, вчителями. Тренінги за цією програмою проводяться переважно у вигляді одно-, дво- і триденних науково-практичних семінарів, у ході яких учасники знайомляться із самою програмою, психологічними особливостями дітей різного віку, чинниками виникнення агресивної поведінки, а також оволодівають методиками профілактики агресії, негативних емоційних станів.

Крім згаданої програми, американські спеціалісти розробили й упровадили низку інших, спрямованих на безпосередню роботу з молоддю. Прикладом можуть бути РССР (Resolving Conflict Creatively Program; «Програма творчого вирішення конфліктів») і «Peace Builders» («Миротворці»). Здійснена апробація засвідчила суттєве зниження агресивності й насильницької спрямованості учасників цих програм.

Американські фахівці виокремлюють чотири умови, що визначають ефективність подібних програм: 1) їх потрібно розпочинати якомога раніше; 2) вони повинні передбачати навчання батьків та інших категорій дорослих, які виховують та опікують дітей, стратегій неагресивної поведінки; 3) агресія розглядається й оцінюється як вияв антисоціальної поведінки; 4) програми повинні охоплювати якомога більше складників дитячого оточення.

Висновки

Отже, можна зробити висновок про фактичну реалізацію ідей системного підходу до розв'язання проблем профілактики насильства та агресії.

Загалом система спеціальних засобів запобігання зґвалтуванням подана такими складниками.

1. Застосування кримінально-правових норм «подвійної превенції» для своєчасного реагування на погрози вчинення злочину, готування до вчинення злочинів, утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність тощо.

2. Послідовна боротьба з пияцтвом і наркоманією, оскільки ці негативні явища є своєрідним катализатором агресивних злочинів, посилюють їх жорстокість і безмотивність. Пияцтво та наркоманія також тісно пов'язані з груповою злочинністю, сприяючи об'єднанню девіантних осіб у групи з антисоціальною спрямованістю. Нарешті, стан сп'яніння спричиняє зростання рівня вiktимності жертви.

3. Своєчасне реагування на правопорушення, що вчиняються на ґрунті сімейних та інших побутових конфліктів. У теперішній час значна частина злочинів проти життя і здоров'я особи в Україні вчиняється в побуті. Це зумовлюється насамперед негативною динамікою в життєдіяльності багатьох сімей, суперечністю між збільшенням вільного часу громадян і невмінням його правильно використати. Найбільш криміногенним є побут, для якого типові систематичні конфлікти, пияцтво.

4. Підвищення ефективності діагностики психічних аномалій і акцентуацій у неповнолітніх і молоді з девіантною поведінкою й тих, хто перебуває на профілактичному обліку органів Національної поліції України; активізація роботи центрів медико-соціальної реабілітації. Це дасть змогу приділяти посилену увагу цій категорії осіб на всіх етапах превентивної діяльності, оскільки саме патохарактерологічні детермінанти значною мірою визначають ворожість їхнього світосприймання та агресивність і жорстокість під час учинення зґвалтувань.

Список використаних джерел:

1. Тужеляк Н.М. Агресивність як детермінанта насильницької злочинної поведінки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Н.М. Тужеляк. – К. : НАВС, 2012. – 20 с.
2. Голіна В.В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи : [навчальний посібник] / В.В. Голіна. – Х. : НЮАУ, 1997. – 52 с.
3. Кудрявцев В.Н. Кримінологія : [учебник] / В.Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1997. – 512 с.
4. Голоднюк М.Н. Предупреждение преступности / М.Н. Голоднюк, В.И. Зубкова. – М. : Юрид. лит., 1990. – 218 с.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 543 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
7. Роден М. Как это бывает. Сексуальные преступления и изнасилование / М. Роден, Г. Абарбанэл. – 4-е изд. – М. : ЭТИПАК, 2011. – 66 с.
8. Мохова М. Насилие над женщиной: общественное мнение и практика следствия / М. Мохова, О. Крючкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hro.org/editions/hrdef/399/0304.htm>.
9. Newton G. What is violence / G. Newton // The Wation. – 1988. – № 4. – P. 82.

Статья посвящена анализу превентивных мер социального и психологического характера в процессе противодействия изнасилованиям. Автор утверждает, что проблема неэффективности противодействия насильственной преступности в современной Украине заключается, прежде всего, в отсутствии фактической реализации и четкой программы системы профилактики. Указанная программа должна базироваться на интеграции отечественного и зарубежного опыта профилактической деятельности. Основываясь на поуровневом строении реализации социально-превентивных и психологических мероприятий, автор формулирует общие и специальные рекомендации противодействия изнасилованиям в современных условиях.

Ключевые слова: превенция, профилактические мероприятия, противодействие изнасилованиям, общая профилактика, индивидуальная профилактика.

The article analyzes the preventive measures of social and psychological problems in the process of combating rape. The author argues that the problem of inefficiency combating violent crime in modern Ukraine is, above all, the lack of actual implementation and a clear program of prevention. This program should be based on the integration of domestic and foreign experience of prevention activities. Based on porivnevoyi structure of social and psychological and preventive measures, by formulating general and specific recommendations to counter rape in modern conditions.

Key words: prevention, preventive measures, combating rape, general prevention, individual prevention.

